

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2001

13

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2002, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: Hunbed D31 bij Emmen (aquarel van Jan Wiegers, 1918).

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1732-9

PALEO-AKTUEEL

13

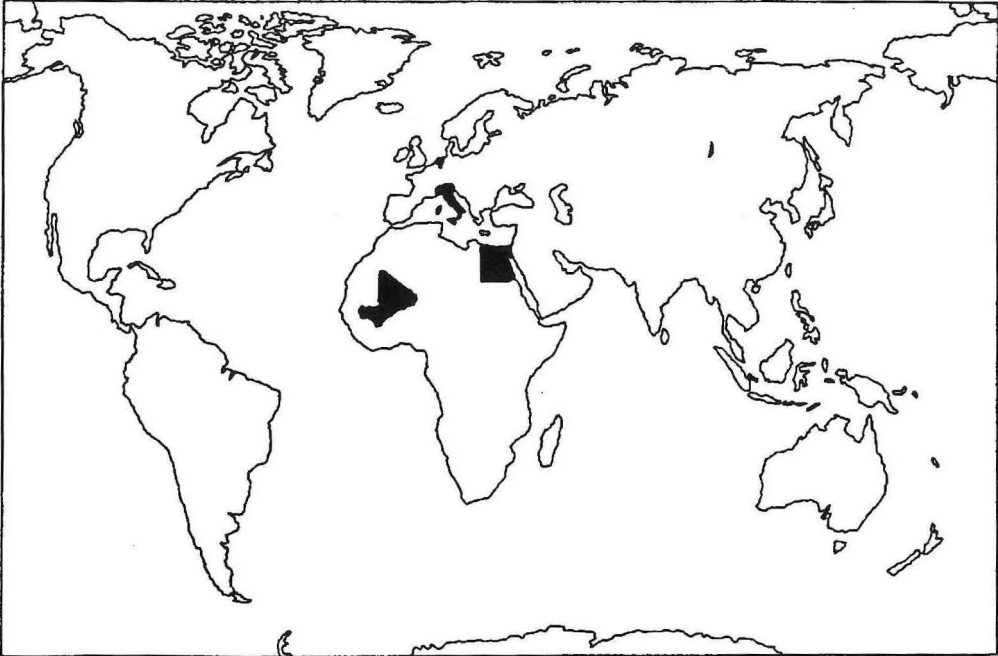
redactie

Mette Bierna
Jurjen M. Bos
Dick Stapert

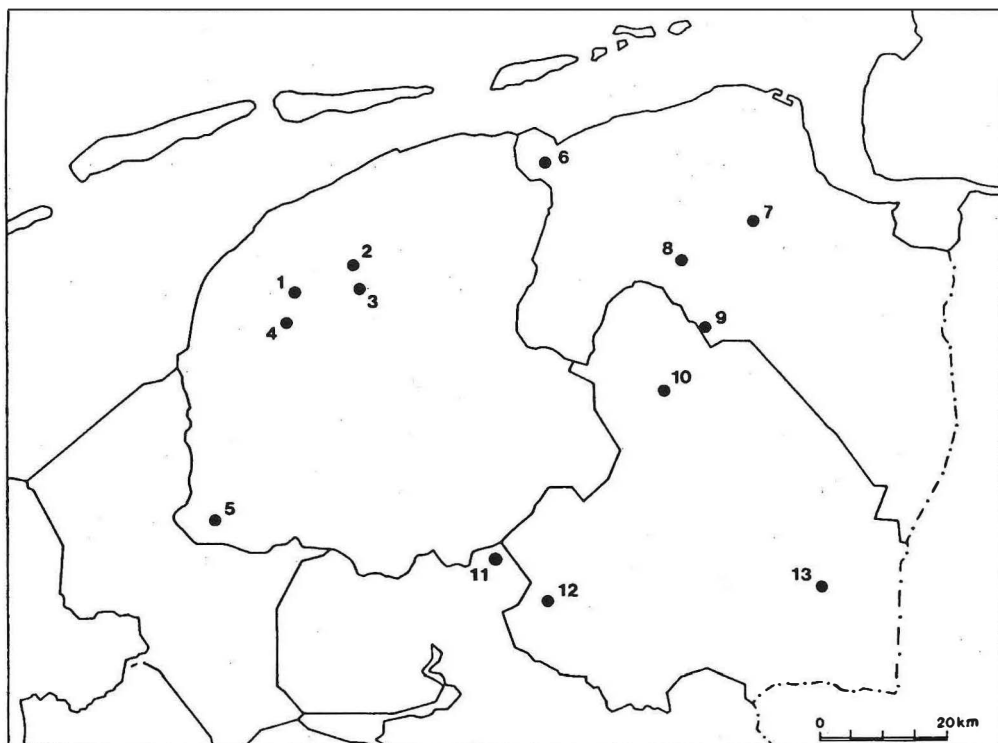
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2002

In deze aflevering: Egypte, Italië, Mali, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Dronrijp; 2. Jelsum; 3. Leeuwarden; 4. Winsum (Fr.); 5. Hemelum; 6. Vierhuizen; 7. Wittewierum; 8. Groningen; 9. Glimmen; 10. Zeijen; 11. Eeserveld; 12. Havelte; 13. Emmen.

INHOUD

VOORWOORD

H.T. WATERBOLK Van Giffen en De Ploeg 1918-1922	9
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een halve vuistbijl van Hemelum in Gaasterland (Fr.)	15
D. STAPERT Een geïsoleerde Levallois-afslag van het Eeserveld (Ov.)	19
V. ROTS, D. STAPERT & L. JOHANSEN De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): ‘projectielen’ of messen?	24
J.N. LANTING, M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Dateringen aan gecremeerd bot uit het Paleolithicum en vroeg-Mesolithicum: een overzicht van de stand van zaken	30
M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap	37
M.J.L.Th. NIEKUS Een mogelijke primaire vuursteenbewerkingsplaats uit Emmen (Dr.)	41
F.T.S. BROUNEN & M.J.L.Th. NIEKUS Een ‘exotische’ vuurstenen bijl uit Glimmen (Gr.)	49
M.P. VAN LEUSEN & H. FEIKEN Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio, juli/augustus 2001	53
O.H. HARSEMA De valkuilen van de verbeelding	59
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & M. ROOKE ‘Piccarreta 13’, een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië)	65
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Vroege ijzertijdbewoning langs de Hunze bij Vierhuizen, gem. De Mame (Gr.)	70
S.C. ELEVELT De <i>dolia</i> van Francavilla Marittima, Zuid-Italië	74

T.B. VOLKERS	78
De <i>terra sigillata</i> uit de terp Bruggeburen bij Winsum (Fr.)	
G.J. DE ROLLER	84
Een inheems-Romeins houten kamdeksel uit de Bullepolder, gemeente Leeuwarden (Fr.)	
J. HIELKEMA	87
Een Romeinse spiegel uit een nieuw ontdekte terp in Dronrijp (Fr.)	
M.C. GALESTIN	90
Romeinse <i>lumulae</i> of kleppermannetjes?	
F. VREDE	94
Archeobotanisch onderzoek in ‘De Hunze’, gemeente Groningen (Gr.)	
L. SIKKING & R.J.T. CAPPERS	100
Eten in de woestijn: voedsel voor mens en dier op doortocht in de Westelijke woestijn van Egypte	
P.J. BAAK	107
Leembouwarchitectuur in de binnendelta van de Niger, Mali	
T. LOOIJENGA	113
Twee recente runenvondsten uit Nederland – met wellicht een Frankische connectie	
A. BAKKER	117
Een middeleeuwse schoen uit Bruggeburen, Winsum (Fr.)	
M.J.M. DE WIT	121
Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, gemeente Ten Boer (Gr.)	

VOORWOORD

Paleo-aktueel 13 wijkt, het zal U misschien opvallen, enigszins af van vele eerdere nummers. Daarin was immers altijd volop ruimte voor veldwerkverslagen uit het (Noord-)Nederlandse boerenland. Dit jaar valt daar alleen, met enige goede wil, het onderzoek in de kerk van Wittewierum toe te rekenen. De reden ligt niet in bezuinigingen of accentverschuivingen: 2001 was het jaar van de mond- en klauwzeer-crisis, die ook voor het archeologische veldwerk zijn consequenties had.

Veel berichten dus over nieuwe zaken waar bij de uitwerking op gestoten werd, en veel berichten, wel degelijk over veldwerk, uit niet-getroffen gebieden. Het GIA en zijn erflaters hebben immers een lange traditie in buitenlands onderzoek. Veel andere landen werden terloops genoemd, maar in de eerste dertien afleveringen van *Paleo-aktueel* trof U zo, vaak meerdere malen, Albanië, België, Duitsland, Egypte, Griekenland, Groenland, Ierland, Indonesië, Irak, Israël, Italië, Libanon, Mali, Noorwegen (met Spitsbergen), Portugal, Rusland, Spanje, Tunesië en Turkije.

Noord-Nederlands veldwerk zal in *Paleo-aktueel* 14 weer beter vertegenwoordigd zijn: wij verwachten onder andere bijdragen over Borger in Drenthe, en Jardinga, Joure en Dokkum in Friesland. Met de bijdrage over de opgravingen in Dokkum schaar ook het Archeologisch Dienstencentrum te Bunschooten zich onder diegenen die van mening zijn dat *Paleo-aktueel* niet alleen een impressie geeft van een deel van de activiteiten van het GIA, maar dat het ook een belangrijke rol speelt als medium voor de Noord-Nederlandse archeologie in het algemeen.

In dit voorwoord speelde Noord-Nederland een grote rol; dat wordt deels gecompenseerd door de inhoud van deze aflevering. Zo is het verheugend een verslag te zien van een reislustige student.

De redactie hoopt dat in *Paleo-aktueel* 14 alle windstreken weer volop vertegenwoordigd zullen zijn.

De redactie

EEN HALVE VUISTBIJL VAN HEMELUM IN GAASTERLAND (FR.)

Dick Stapert en Lykke Johansen¹

De vindplaats

In november 2000 vond amateur-archeoloog Idzard Vonk (Koudum) een halve vuistbijl op een maïsakker bij Hemelum in Gaasterland. Het is geen fraai stuk, maar het zwaar verweerde werktuig is toch van grote interesse. Voor zover ons bekend is het de tweede vuistbijl in Gaasterland. De eerste werd in secundaire positie gevonden bij Elahuizen (Stapert, 1986). In Friesland zijn verder nog vuistbijlen bekend van Wijnjeterp (Stapert, 1976b) en Oldeholtwolde (Stapert, 1995), naast enkele andere middenpaleoliëten.

Het landschap van Gaasterland werd in belangrijke mate vormgegeven door het landijs tijdens het Saalien, de op één na laatste ijstijd. Het afsmelten van het Saalien-ijdsdek gebeurde niet zonder haperingen; tijdens de terugtocht van het landijs naar het noorden waren er meerdere stationaire fasen. Tijdens één hiervan (fase D van Ter Wee, 1962; 1983) ontstond in noordelijk Nederland een reeks kleine glaciële bekkens omkranst door stuwwallen, waaronder het bekken van Gaasterland. De vorm van het bekken komt redelijk tot uiting in de ligging van de terreinen boven 5 m +NAP (fig. 1); de hoogste heuvel bereikt 12,7 m +NAP. De gestuwde ruggen bestaan voor een belangrijk deel uit keileem en preglaciële zanden. Net als bij het evenoude bekken van Steenwijk was de stroomrichting van het landijs tijdens deze fase NO-ZW. In de opvulling van het bekken van Gaasterland komt tussen 10 en 13 m –NAP een veenlaag uit het Eemien voor, met een maximale dikte van zo'n anderhalve meter.

De vindplaats bij Hemelum ligt op de noordelijke helling van de binnenste heuvel van de stuwwalkrans (coördinaten ca. 159,54/544,36). De hoogte van het maaiveld ter plaatse is 1,5 tot 2 m +NAP: niet erg hoog dus. Het is echter aannemelijk dat de vuistbijl tijdens het Boven-Plenigla-

ciaal van de laatste ijstijd door solifluctie een stuk naar beneden is gegleden, zoals dat waarschijnlijk ook het geval was bij de vondsten op de stuwwal bij Mander (zie Stapert, 1982). Het werktuig zal dus wat hoger op de helling zijn achtergelaten door zijn eerste bezitter, en vanaf die plek zal men een goed uitzicht hebben gehad over het bekken noordwaarts. Tijdens het Eemien en delen van het Weichselien waren er meren in het bekken (zoals dat ook nu weer het geval is). Waarschijnlijk woonden de Neanderthalers die de vuistbijlen van Hemelum en Elahuizen achterlieten langs de oevers van zo'n meer, en behoorden de heuvels rondom het bekken tot hun jachtgronden.

De vuistbijl

Het betreft het basisdeel van een vuistbijl (fig. 2); enkele maten: max. lengte 6,7 cm, max. breedte 6,0 cm, max. dikte 3,2 cm. Het breukvlak is in dezelfde mate verweerd als de rest van het oppervlak. Hoewel het ronde basisdeel snijdend is maakt het stuk als geheel een plompe indruk. Vlak I is hoog gewelfd, terwijl vlak II redelijk plat is, zodat de doorsnede flink asymmetrisch is. Vlak I is slecht gevormd, en de hoeken langs met name de linkerzijde van dit vlak zijn te groot om bruikbaar te zijn: rond de 80 graden; de andere zijde bezit scherpere hoeken (rond 60 graden). Vlak II is tot een redelijke vorm afgewerkt, afgezien van een aantal mislukte kleinere afslagen vanaf de basis. Op beide vlakken komen restanten van oude vorstspijtvlakken voor, zodat de bewerking slechts partiëel was. We hebben mede hierom de indruk dat de breuk ontstond tijdens de bewerking; mogelijk brak het werktuig door een combinatie van *endshock* en de invloed van een interne vorstschuur. Als deze indruk juist is zouden we op de vindplaats meer vondsten – waaronder afslagen – mogen verwachten. Voorlopig is

de vuistbijl echter nog een geïsoleerde vondst; een andere door Vonk in de omgeving van de vuistbijlvindplaats opgeraapte vuursteen is hoogstwaarschijnlijk op natuurlijke wijze gevormd. De vuistbijl lijkt bewerkt te zijn door zachte directe percussie, waarbij waarschijnlijk van een slagwerktuig van gewei gebruik gemaakt werd.

De vuistbijl is gemaakt van vlekkerig-grijze fijnkorrelige halfdoorzichtige noordelijke vuursteen. Het werktuig is zwaar verweerd, zoals ook de andere vondsten van het Noord-Nederlandse keileemplateau (Stapert, 1976a). Witte patina is vooral ontwikkeld op vlak II. Op beide vlakken komt zware windlak voor, vergezeld van vele kleine putjes (een aantal grotere is op de tekening aangegeven). Met een stereomicroscop zijn vele krassen en drukkegeltjes te zien, ontstaan door

bodembewegingen (kryoturbatie, solifluctie) tijdens perioden met permafrost. Op meerdere plaatsen zijn bundels deels gesegmenteerde krassen waar te nemen (fig. 3). Ook vele kleinere 'retouches' langs de zijden kunnen op het conto van periglaciale bodembewegingen worden geschreven. Ribben en zijden van de vuistbijl zijn enigszins afgerond, niet in een rivierbedding maar waarschijnlijk door langzame oplossingsprocessen in de bodem. In het stuk zijn meerdere flinke vorstscheuren zichtbaar (ze zijn aangegeven in de tekening). De meeste vorstscheuren moeten secundair zijn ontstaan, na achterlating van het stuk, omdat de afslagnegatieven geen reactie op de scheuren vertonen. Enkele scheuren lijken echter primair te zijn (waaronder een scheur zichtbaar op vlak I). Ook het breukvlak zou, althans gedeeltelijk, een primaire vorstscheur kunnen zijn.

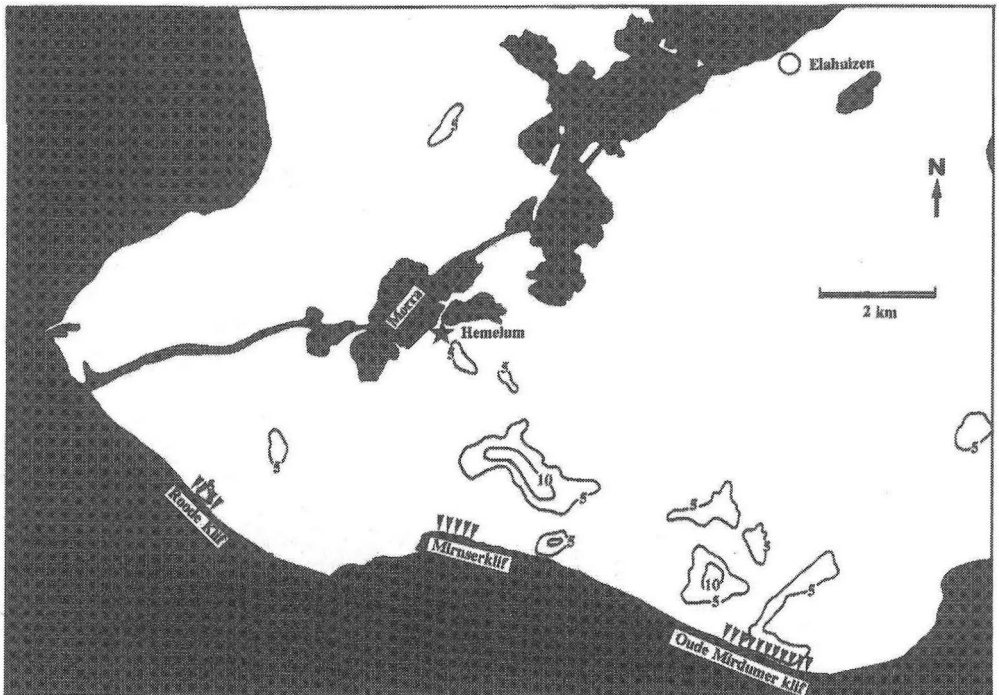

Fig. 1. Kaart van Gaasterland. Zwart: water. Met een sterretje is de vindplaats van de vuistbijl van Hemelum aangegeven. De (secondaire) vindplaats van de vuistbijl van Elahuizen is met een cirkeltje gemarkeerd. Een serie heuvels (aangegeven door de hoogtelijnen van 5 en 10 m +NAP) omkranset het glaciale bekken van Gaasterland (tek. L. Johansen).

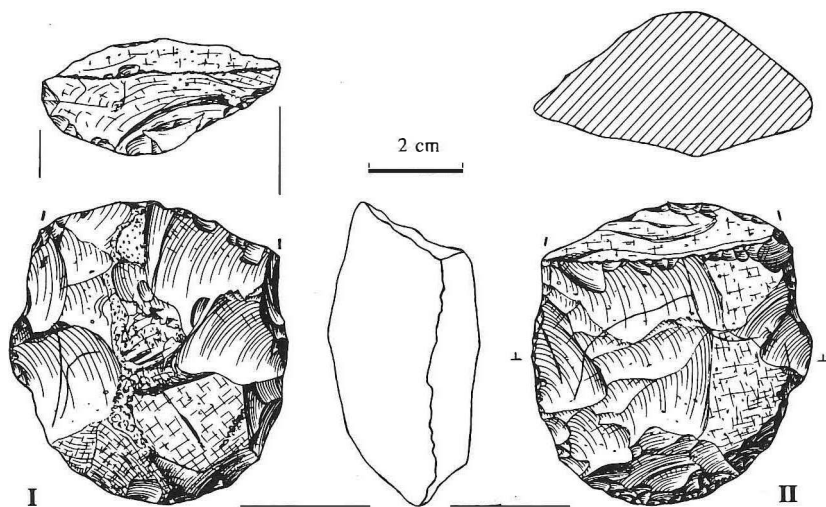

Fig. 2. De vuistbijl van Hemelum. Een recente beschadiging is wit gelaten (tek. L. Johansen).

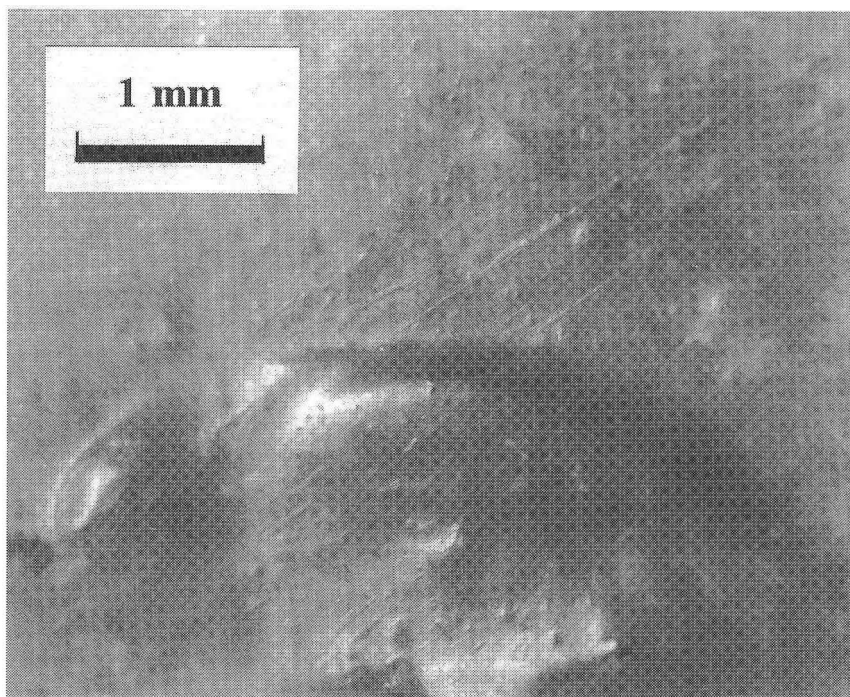

Fig. 3. Een bundel krassen op de vuistbijl van Hemelum (foto D. Stapert).

De vuistbijl is niet nader te dateren dan: Eemien of eerste helft Weichselien. In het voorjaar van 2002 staat een verkenning van de vindplaats op de agenda.

Summary

A basal fragment of a handaxe was found near Hemelum in the province of Friesland. The rounded base has a cutting edge; however, the implement as a whole makes an unfinished impression. It may have broken along a hidden frost crack during manufacture. The findspot is located on the lower slope of one of a series of ice-pushed moraine hills that surround the glacial basin of Gaasterland. The landscape was sculpted by the Saalian ice-sheet, during a stationary phase in its retreat to the north. The heavily weathered handaxe cannot be dated more precisely than to the Eemian or the first half of the Weichselian. It is quite possible that the Neanderthals who left behind this tool lived along the shores of lakes that must have been present in the basin during the Eemian and parts of the Weichselian.

Noot

1. Ossewei 6, 9751 SC Haren.

Literatuur

- Stapert, D., 1976a. Some natural surface modifications on flint in the Netherlands. *Palaeohistoria* 18, pp. 7-41.
- Stapert, D., 1976b. Middle Palaeolithic finds from the Northern Netherlands. *Palaeohistoria* 18, pp. 43-72.
- Stapert, D., 1982. A Middle Palaeolithic artefact scatter, and a few younger finds, from near Mander NW of Ootmarsum (province of Overijssel, the Netherlands). *Palaeohistoria* 24, pp. 1-34.
- Stapert, D., 1986. The handaxe from Elahuizen (province of Friesland, the Netherlands); an exercise in interpreting secondary surface modifications. *Helinium* 26, pp. 3-19.
- Stapert, D., 1995. De vuistbijl van Oldeholtwolde (Fr.). *Paleo-aktueel* 6, pp. 9-11.
- Wee, M.W. ter, 1962. The Saalian glaciation in The Netherlands. *Mededelingen Geologische Stichting* N.S. 15, pp. 57-77.
- Wee, M.W. ter, 1983. The Saalian glaciation in the

northern Netherlands. In: J. Ehlers (ed.), *Glacial deposits in north-west Europe*. Rotterdam, pp. 405-412.